
GAZDASÁG

Gazdag László

A „HIÁNYZÓ EGYENLET” PROBLÉMA

Milton Friedman Keynes-kritikája

KEYNES-GALAXIS, FRIEDMAN-GALAXIS

„A hibás logikájú emberek több bünt követtek el akaratukon kívül, mint a rossz emberek szándékosan” (1790.) – ezek voltak Pierre S. du Pont nemours-i képviselő szavai a francia Konventben. Idézi M. Friedman *Inf-láció, munkanélküliség, monetarizmus* című művében. (Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1986. 262.)

Milton Friedman 1912-ben született New Yorkban. 1946 óta a közgazdaságtan professzora. Neve összefonódott a „chicagói iskolával”, vagyis a monetarizmussal. 1976-ban közgazdasági Nobel-díjat kapott. A monetarista iskola tanai adták a közgazdasági elméleti alapját a nyugati társadalmak válságból való kilábalásának az 1973-as olajárrobbanás nyomán.

Amikor Friedman Keynest bírálja, ne feledjük el, hogy a keynesi paternalista, újraelosztó, beavatkozó állammodell volt a korábbi, az 1929–33-as nagy válságból való kilábalás közgazdasági elméleti alapja.

Az is sikeres volt akkor, az 1930-as években, majd a II. világháború után, közel három évtizeden át, ez is (a monetarista neoklasszikus recept) eredményre vezetett az 1980-as években. Az egyik sikertörténet elméleti megalapozója bírálja tehát a korábbi, ugyanolyan sikeres korszak elméleti megalapozóját.

Érdekes az érveket összegyűjteni és újragondolni. Meglátjuk, hogy mindez milyen fontos üzenetet hordoz a ma politikusai és gazdaságpolitikusai számára.

A KEYNES-GALAXIS

John Maynard Keynes (1883–1946) angol közgazdász az 1920-as években abból indult ki, hogy a jövedelem növekedésével nem tart lépést a fogyasztás növekedése, aminek két oka van: 1. a „gyomorfal határt szab”, tehát egy szint után nincs értelme a költekezésnek, 2. növekszik a megtakarítási hajlam, vagyis előtérbe kerül a jövőről való gondoskodás, a biztonságérzet fokozása.

Ne feledjük, hogy a „gyomorfal határt szab” elv korunk racionális, gazdaságelvű, kapitalista társadalmában működik, a régi császárkori Rómában nem volt ilyen korlát, ha kellett, Lucullus vacsoráin igazgyöngyöt oldottak savakban, majd ezt borba keverték, ellenben a XX. században legendák keringtek Rothschild és milliárdostársai fösvénységéről, puritánságáról. A kapitalista vállalkozó abban is eltér arisztokrata elődjétől, hogy kisebb jelentőséget tulajdonít a presztízsfogyasztásnak és hasonlóknak.

Ha a jövedelmektől elmarad a fogyasztás, akkor növekszik a megtakarítási „rés”, viszont a megtakarítások a bankokon keresztül a termelésbe áramolnak, ami előidézti a túltermelési válságot. Keynes receptje: be kell lépnie a modellbe egy nagyfogyasztónak, aki nem termel, aki leköti a jövedelmek megtakarításra kerülő részét, és nem engedi a termelésbe áramlani. Ez a nagyfogyasztó, improduktív szereplő az állam.

Az állami beavatkozás gondolatát és gyakorlatát nem sokkal korábban segítette elfogadtatni az I. világháború. Ha egy pusztító újratemelési válság a gazdaságra legalább olyan rombolóan hat, mint a háború, akkor az állam beavatkozhat, sőt, be is kell avatkoznia.

Keynes a jövedelmek megtakarításra vonatkozó részének lekötésére helyezi a hangsúlyt, olyannyira, hogy egy abszurd példát is bemutat. Ha az állam egy elhagyott, betemetett bánya mélyén elrejtene csengő aranyakat, és a munkanélkülieket oda irányítaná, hogy kemény munkával keressék meg azokat, akkor is jobban járnánk, mint hogy engedjük a produktív termelés nyaklói nélküli növekedését.

Természetesen Keynes javaslata ennél ésszerűbb, az állam költse hasznos, ám nem termelő célokra azt a jövedelmet, amit adók révén el-

von. (Infrastrukturális beruházások, szociális háló, az egészségügy, oktatásügy fejlesztése stb.)

Ugyanezt a javaslatot ismétli majd meg, kissé szélsőségesebb formában a Római Klub első jelentése 1972-ben (Dennis Meadows és Daniella Meadows: *A növekedés határai*), amelyben kifejtik a „zéró növekedés” elvét. Szerintük a gazdasági növekedést 1990-re be kell az emberiségnek fejeznie, minden új beruházás csakis az improduktív szférában (egészségügy, oktatásügy, kultúra, szociálpolitika) valósulhat meg. (A termelőszférában: beruházás = amortizáció.) 1974-ben, a Római Klub 2. jelentésében (Eduard Pestel – Mihajlo Messarovich: *Fordulóponton az emberiség*) a „zéró növekedés” szigorú korlátja már oldódik a „szerves fejlődés” gondolatában, amely szerint a termelést csak a technikai fejlődés által meghatározott ütemben lehet növelni, egyszerű bővítő beruházásokkal nem. Természetesen a Római Klub jelentéseiben nem a túltermelésen van a hangsúly, hanem az erőforrások fölélésén, de a lényeg ugyanaz: korlátozni kell a termelést.

A keynesi elmélet alapozta meg a paternalista, újraelosztó szociáldemokrata jóléti állam modelljét, amely először fő vonalakban, a gyakorlatban az USA-ban öltött testet a roosevelti „new deal”-ben. Ezzel párhuzamosan, csak kisebb méretekben kezdődött a svéd jóléti állam kísérlete, amikor Svédországban, 1932-ben hatalomra kerültek a szociáldemokraták, és 44 éven át megszakítás nélkül kormányoztak, egészen 1976-ig. Ők azt mondták, hogy nem a tulajdont kell államosítani, ahogy a kommunisták akarják csinálják, hanem a jövedelmeket. Ennek eredménye lett a jövedelmek 60%-ának központosítása adók útján, és újraelosztása, valamint a magas bérszínvonal. Kapitalista motor a termelésben, szocializmus az elosztásban – vallották, és meg is valósították.

És itt kell érintenünk a keynesi rendszer egyik alapelvét, melynek lényege, hogy a jövedelempolarizáció rossz, mert a kevés gazdag össz fogyasztása kicsi a sok szegényéhez képest („a gyomorfall határt szab”), viszont aggregált (összesített) megtakarítása jóval fölülmúlja az egalitáriusabb (egyenlősdibb) elosztás esetén ugyanakkora GDP-ből megvalósuló agg-

regált társadalmi megtakarítást. Másként lefordítva: a széles középosztály aggregált fogyasztása jóval magasabb, mint a polarizált társadalom sok szegényének és kevés gazdagjának összfogyasztása, ugyanolyan GDP-érték mellett. A magas megtakarítási ráta tehát a jövedelempolarizáció mértékével korrelál, a magas fogyasztási ráta pedig az egalitárius elosztás kísérője Keynes szerint. Természetesen ez nagyon tetszett a szociáldemokráciának, Keynes volt az „ő emberük”.

Vegyünk észre itt most valami nagyon fontosat! Keynes számára az alapprobléma a túl alacsony fogyasztási szint, amely akadályozza a társadalmi termék piaci realizálását. Ezzel szemben az egész egykori „létezett” szocializmus történetét végigkísérte a magas beruházási rátából következő gyorsabb fejlődés mítosza. Megemelni a megtakarítási – felhalmozási-beruházási rátát, leszorítani a végső fogyasztás rátáját: íme, a csalhatatlan recept a fejlett tőkés országok utolérésére! Az eredményt ismerjük: hiány, sorbanállás az egyik oldalon, az erőforrásokkal való pazarló gazdálkodás a másikon a Kornai-féle puha költségvetési korlát következtében.

De ezt most felejtjük el, menjünk tovább!

A keynesi rendszerben az ár és bér független változó, intézményesült adottság.

A bérek merevek politikai okokból (szakszervezetek ereje, a pártok választási érdekei stb.), és az árrendszer is merev. Ez utóbbi esetében arról van szó, hogy a pénzkibocsátás növekedése (a jövedelmek növekedése) nem érinti az árszínvonalat, hanem egyrészt azonnal a termelési volumen megváltozásában (növekedésében) realizálódik, másrészt a Keynes-nél nagy szerepet játszó „abszolút likviditási preferencia” következtében a lakosságnál és a vállalkozóknál tartott készpénzállomány megnövekedésében. A gazdaságpolitika fő dimenziója itt a költségvetési politika. A Phillips-görbe szerint az infláció és a munkanélküliség (és ez utóbbival kapcsolatban a termelés) ellentétesen mozog. Ez tehát a keynesi szentháromság:

1. pénzstabilitás (infláció),
2. gazdasági növekedés (recesszió),
3. foglalkoztatottság (munkanélküliség).

Ezzel a szentháromsággal lehet játszani a keynesi rendszerben. A cél az „aranykor”, vagyis a maximális növekedési ütem biztosítása minimális infláció és munkanélküliség mellett. Illetve az amplitúdók (kilengések) szűkítése a maximális növekedési trend biztosítása mellett.

Konjunktúra idején növekszik a termelés, csökken a munkanélküliség, ám előbb-utóbb fölüti fejtét az infláció. „Túlfűtötté” válik a gazdaság, „hűteni” kell. A költségvetés adókat emel, vagy nyíltpiaci műveletekkel csökkenti a pénzkiáramlást. Például kötvényeket dob piacra, aminek kumulálódó hatásai:

1. pénzt szív be a gazdaságból közvetlenül,
2. csökkenti a kötvények árfolyamát, így növeli hozamukat, ami a bankoktól fogja elvonni a pénzt, csökken a bank aktívájának állománya, szűkül a hitelkiáramlás, tehát szűkül a pénzmennyiség.

Keynes egyvalamivel marad adós, és Friedman is: nem magyarázzák meg, hogy mi az infláció oka konjunktúra esetén! Ugyanis a reáliák növekvő kibocsátása eleve a reálszféra-monetárszféra egyensúlyának irányába kellene, hogy hasson az elemi logika szabályai szerint. A szakszervezetek túlzott erejére való hivatkozás (Friedmannál) „túl egyszerű” megoldás. Miért követelnének a szakszervezetek konjunktúra idején a termelés (és termelékenység) növekedését meghaladó béremelkedést? Lehet ilyenről szó, de semmi bizonyíték nincs erre az elmúlt évszázadban. Nem bizonyítható, hogy a szakszervezetek felelőtlen bérkövetelései lettek volna bármikor is az infláció okai *konjunktúra idején*. Az más kérdés, hogy recesszió esetén a szakszervezetek „bekeményítése” szerepet játszhatott a válság elmélyítésében. Tipikus eset erre az 1973-as olajválság után a munkavállalók eltérő reagálása Nyugat-Európában és az USA-ban. Nyugat-Európában a súlyos válság ellenére a szakszervezetek fokozták bérharcukat, míg az Egyesült Államokban belementek a bérrögztítésbe, sőt gyakran, sok vállalatnál a bércsökkentésbe is. Ezért Európában jó-

val súlyosabb volt a válság hatása, mint az óceánon túl. (Nagyobb munkanélküliségi ráta és infláció, nagyobb mérvű termelésvisszaesés.)

Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a keynesi „szentháromság” tana nem annyira az 1946-ban szívinfarktusban meghalt Keynestől származik, mint inkább követőitől. A „szentháromsággal” való játszadozás ugyanis éppen a II. világháború utáni évtizedek gazdaságpolitikájának gyakorlata és egyben fő eszköze volt a gazdaság szabályozására. Keynes ezt nem dolgozta ki ilyen explicit formában.

Hagyjuk nyitva most a kérdést, majd visszatérünk rá.

A „HIÁNYZÓ EGYENLET” PROBLÉMA KEYNES-NÉL

A „hiányzó egyenlet” kérdés nem pusztán elméleti dolog, mindannyiunkat érint, nagyon is „húsba vágó”, pontosabban a pénztárcánkat, életszínvonalunkat, biztonságunkat érintő problémakör.

A makrogazdászok mintegy fél tucat egyenletbe sűrítették a makrogazdaság működésének átfogó törvényeit. Ha a modell jól működik, akkor közelítően pontosak az információink a gazdaság mechanizmusairól, a zavarokat a megfelelő terápiával tudja a gazdaságpolitika leküzdeni. Ha nem jók az információk és a modell, akkor viszont minden terápia csak ront a „beteg”, vagyis a gazdaság helyzetén, aminek életszínvonalunk, biztonságunk látja kárát.

A hat makroegyenlet hét ismeretlent tartalmaz, ezért ki kell egészíteni még egy egyenlettel. Ez a „hiányzó egyenlet” tehát, amelynek helyes megadása döntő jelentőségű. Ha ezt rosszul adjuk meg, akkor a gazdaságpolitika folyton téved, rossz irányba viszi a gazdaságot.

Nézzük az egyenleteket! (Friedman, i. m.: 128.)

1. A reálfogyasztás a reáljövedelem és a kamatláb függvényében.

$C/P = f(Y/P, r)$, ahol C = aggregált fogyasztás (consumption).

P (price) = ár(színvonal), vagyis C/P = reálfogyasztás. Y = nominális (nemzeti)jövedelem, r = kamatláb.

Ez az úgynevezett Keynes-féle fogyasztási határhajlandóság függvénye.

2. A reálberuházás csak a kamat függvényében.

$I/P = g(r)$, ahol I (investment) = beruházások.

A Keynes-féle beruházási határhatékonyság függvénye.

3. A pénzkereslet a reáljövedelem és a kamat függvényében.

$M^D = P \times l(Y/P, r)$.

Ahol D (Demand) a kereslet jelzése, M^D az aggregált pénzkereslet.

Ennek megadása majd Friedmannál lesz döntő jelentőségű.

4. A pénzkínálat csak a kamat függvényében $M^S = h(r)$.

5. A jövedelemidentitás függvénye.

$Y/P = C/P + I/P$. Tehát a reáljövedelem a reálfogyasztás és a reálberuházások összegeként. Ezt kicsit átalakítva: $I/P = (Y/P - C/P) = S/P$, ahol S (saving) a megtakarításokat jelenti. Tehát a beruházásoknak meg kell egyezniük a megtakarításokkal. Ez a piaci egyensúly egyenlete.

6. A pénzkereslet és a pénzkínálat azonosságának függvénye: $M^D = M^S$. Ez a monetáris egyensúlyi függvény.

Ez hat egyenlet hét ismeretlennel, tehát: C, I, Y, P, r, M^D , M^S . Mi legyen a „hiányzó egyenlet”? Valamelyik mennyiséget (változót) a rendszeren kívül kell meghatározni, „intézményesült adottságként” kell kezelni.

Keynesnél az árszínvonal (P) a rendszeren kívüli változó, vagyis a „hiányzó egyenlet”: $P = P_0$. Az árak tehát stabilak maradnak. Mi történik, ha többletpénz (-jövedelem) kerül a „rendszerbe”? Keynes szerint a többletjövedelem „szívó” hatása folytán a termelés volumene, vagyis a kínálat fog nőni, és helyreáll az egyensúly. Illetve, mint korábban láttuk, a likviditási preferencia miatt a készpénztartás is növekszik az egyéneknél és vállalatoknál egyaránt. A „mennyiségi pénzelmélet” hívei szerint viszont a pénzkiáramlás teljes egészében árszínvonal-növekményben, vagyis inflációban oldódik föl. Vegyük észre, hogy milyen jelentős a koncepcióbeli különbség. Az eredményben való eltérés nagyon nagy, attól függően, hogy a monetaristáknak vagy a keynesiánusoknak van-e igazuk!

A „mennyiségi pénzelmélet” (a monetarizmus egyik „ága”) szerint a reáljövedelem a rendszeren kívüli (exogén) változó, tehát a „hiányzó egyenlet”: $Y/P = y = y_0$, ahol Y = nomináljövedelem (makroszinten a nominális nemzeti jövedelem), P = árszínvonal, ebből következően y = reál (nemzeti) jövedelem, és y_0 = a bázisidőszak (-időpont) reáljövedelme. (Friedman, i. m.: 130.)

Hétköznapi nyelvre lefordítva: a reáljövedelem független a pénz-mennyiség alakulásától, az árszínvontól, a kamatlábtól stb., „intézményesült adottság”. A monetaristák szerint a reáljövedelemnek (és a többi makromutatónak, mint a munkanélküliség, az infláció, a növekedés üteme) van egy „természetes rátája”, amelyet ha hagyunk érvényre jutni, akkor nagy baj nem lehet a gazdaságban, de ha megzavarjuk, akkor annál súlyosabb lesz a következmény. Friedman és Anna Schwarz úgy találta *Az Egyesült Államok monetáris története* című közös tanulmányukban (Friedman, i. m.: 73–99.), közel egy évszázad statisztikai adatainak (1867–1960) elemzése alapján, hogy minden válságot a „természetes ráta” megzavarása okozott, mégpedig hibás monetáris politika révén. Vagy a monetáris expanzió okozta a bajokat, vagy – mint például az 1929–33-as nagy válság idején – az állam felelőtlen monetáris restriktiója. Ez utóbbi esetben a felelőtlen pénzsűkítést tetőzte az állam (FED) makacssága, miszerint nem volt hajlandó „az adófizetők pénzén” megmenteni a bankrendszert, és így az 1931-ben összeomlott. A likviditási zavar lett az igazi oka a világtörténelem legnagyobb válságának Friedman szerint, és nem a túltermelés, ahogy Keynes gondolta. Ne feledjük el, hogy ilyen szempontból viszont az 1990-es évek magyar gazdaságpolitikája esett a ló túlsó oldalára, mikor 1000 milliárd forintot költött az adófizetők pénzéből a bankrendszer egészére (44 bank egy mindössze 10 milliós országban!), vajpuhává téve a monetárszférában mindenfajta hatékonysági korlátot. Ez is katasztrófát okozott, még unokáink is fizetni fogják ennek a felelőtlen politikának a súlyos következményeit.

A „hiányzó egyenlet” probléma megoldásakor Milton Friedman nem a reáljövedelemben, hanem a reálkamatlábban találja meg az exogén válto-

zót, mégpedig dinamizálva az egyenletet, tehát az időtényezőt, egészen pontosan az időtényezőt és a pszichológiai motívumokat, tehát a *várakozásokat* a modellbe bekapcsolva: $\rho^* = g^* + k_0$, ahol ρ^* az anticipált reálkamatláb, g^* az anticipált reálnövekedési ütem, és k_0 a likviditási preferencia, vagyis a jövedelemnek a készpénzben tartott hányada az időszak kezdetén. (Friedman, i. m.: 135.)

A FRIEDMANI MEGOLDÁS

„Végül is lehetséges, hogy a tudományos igazság inkább az egyik szélsőség, és nem az arany középút” – mondta Paul Samuelson Nobel-díjas közgazda.

„Különös élvezettel tanulmányozom a különböző fiskális stabilizációs elméleteket és gyakorlatot. Igaz, még soha, sehol sem vezettek eredményre” (Friedmann).

A keynesi rendszer, vagyis a paternalista, újraelosztó, „irányító” állam modellje nagyon jól működött egészen 1973-ig, a nagy olajválságig, akkor azonban bámulatos módon csődöt mondott. 1973. október 6-án kitört a jom kippuri háború (jom kippur a legnagyobb zsidó ünnep, a hálaadás ünnepe), melynek során Anvar Szadat egyiptomi elnök megindította csapatait az 1967-es hatnapos háború óta lezárt Szezei-csatorna teljes hosszában. Áttörve a Ben Gurion-vonalat, az egyiptomi csapatok mélyen benyomultak a Sínai-félszigetre. Egy Ariel Sharon nevű izraeli páncélos tábornok viszont, kihasználva a Keserű-mocsarak térségében a 2. és a 3. egyiptomi hadsereg által hagyott rést, átkelt a Szezei-csatorna bal partjára, és elindult Kairó felé. Henry Kissinger amerikai külügyminiszter a frontvonalak fölött repkedve hozta létre a fegyverszünetet ebben a kritikus pillanatban. Közben az arab államok olajembargót hirdettek az Izrael-támogató nyugati országokkal szemben. Az olaj ára az év végéig négyszeresére emelkedett a világpiacon. Még két hullámban (1978 és 1980) az olaj ára az 1972-es szint 32-szeresére emelkedett 1980 végéig.

A fejlett Nyugatot hatalmas strukturális válság rázta meg, csődöt mondott a keynesi szentháromság, vagyis már nem lehetett játszazodni a növekedés (recesszió), foglalkoztatottság (munkanélküliség), pénzstabilitás (infláció) „háromszögével”, föllépett a közgazdászok legvadabb rémálma, a stagfláció, vagyis: recesszió + munkanélküliség + infláció egyszerre, egy időben.

Három évvel a jom kippuri háború után, a Nobel-díj átvételekor Friedman még jól érzékelhetően *nem értette* az olajválság lényegét, bár sejtései voltak. (Lásd: Friedman, i. m. 9. fejezete (Infláció és munkanélküliség. Előadás a Nobel-díj átvételekor. 261.): *„Lehet hogy a magas infláció és a nagy munkanélküliség együttes jelentkezése olyan események közös hatását tükrözi, mint például az olajválság...”*)

A monetarizmus az 1930-as években alakult ki, és amolyan bűvópatakként „élte túl” az évtizedeket a chicagói egyetemen. A. C. Pigou volt az egyik kidolgozója, aki egyben a környezetgazdaságtan egyik alapító elméleti közgazdája is. (Buday-Sántha Attila: *Környezetgazdálkodás. Dialog-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002.*). Pigou veti föl a környezeti károk mint extern (külső) hatások internalizálásának követelményét, azaz a károkozóra vissza kell hárítani a károk elhárításának költségeit, bírságokkal, ökológiai adókkal.

Pigou monetarista elveit kapásból elvetették az 1930-as években, hiszen az állami beavatkozás minden formáját elutasította, a szabad piaci erők „tisztá” hatásától várva a gazdaság normális működését, önszabályozását. Ezért is nevezik a monetarista iskolát „neoklasszikusnak”, hiszen Adam Smith klasszikus nézeteit újították föl a mindent elrendező „láthatatlan kézről”, amely a piac szereplői szimpla önzésének eredőjeként megteremti a közjót. Ha hagyják működni a „láthatatlan kezét”, vagyis a piaci törvényeket.

Akkor, amikor az 1929–33-as nagy válságból való kilábalást egyértelműen a keynesi elveknek, az állami beavatkozásnak tulajdonították, majd a II. világháború utáni három évtizeden át tartó töretlen fejlődést szintén erre vezették vissza, a monetaristáknak nem sok esélyük volt arra, hogy

bárhon is bárkik komolyan vegyék őket. Nagy érdemük, hogy mégis kitartottak, szinte érezve azt, hogy eljön még az ő idejük. 1973 októberében aztán a türelem rózsaát termett: ütött a monetarista iskola órája...

Friedman a pénzkeresletre helyezte a hangsúlyt, a pénzkeresleti függvény lett a minden probléma megoldását adó bölcsék köve. Ha a pénzmennyiséget pontosan, jól szabályozza az állam, akkor nagy baj a gazdaságban nem lehet. Minden más beavatkozási lehetőséget el kell vetni!

Az elméleti megoldást a „természetes ráta hipotézis” és a „permanens jövedelem hipotézis” jelentette. (A „természetes ráta” kifejezést először Knuth Wicksell használta a kamatra vonatkozóan. Friedman, i. m.: 248.) Minden társadalomban, minden korban, hosszú távon működik a főbb gazdasági makroparaméterek alakulásának (trendjének) egy hosszú távú „természetes” rátája, amely történelmileg alakult ki, és erősen rögzített (determinált), vagyis ellenáll a megváltoztatására irányuló kísérleteknek. Így például létezik a gazdasági növekedésnek, az inflációnak, a munkanélküliségnek, a technikai fejlődés ütemének stb. ilyen történelmileg meghatározott „természetes rátája”. A gazdasági növekedés ütemét rövid távon az adott technikai fejlettségi szint határozza meg, hosszú távon a technikai fejlődés üteme. A technikai fejlődés ütemét viszont a rendelkezésre álló humán tényező minősége!

Az is fontos, hogy a „természetes ráta hipotézis” kimondja: nincs kimutatható kapcsolat hosszú távon az infláció üteme és a munkanélküliség rátája között, vagyis Friedman szerint a Phillips-görbe egy közönséges függőleges egyenes. Ugyanakkor a „permanens jövedelem hipotézis” szerint nem igaz a jövedelem szintje és a megtakarítási hajlam közti vélt keynesi összefüggés, tehát a jövedelmek növekedésével nem csökken a fogyasztási határhajlandóság, és nem emelkedik a megtakarítási határhajlandóság. Friedman mindezt az USA közel százéves makrogazdasági idősorai alapján bizonyítja, tehát empirikus módon. A fogyasztás/megtakarítás aránya a jövedelmen belül igen stabil, és nem függ a jövedelmek nagyságától.

A „permanens jövedelem” a múltbeli jövedelmek súlyozott átlaga, időben visszafelé menve csökkenő súlyokkal. Friedmannál ez lép a folyó jövedelmek helyébe a vizsgálatoknál. A permanens jövedelem egyben a jövőre vonatkozó várakozások (anticipált jövedelem) pszichológiai alapja is, tehát rendkívül fontos változó.

Vajon mi állhat e jelenség (tehát a megtakarítási hajlam jövedelem-szint-közömbössége) mögött? Friedman ezzel nem foglalkozik. Úgy vélem, hogy az ok a széles, masszív fehérgalléros középosztály kialakulása a huszadik században. A II. világháború után megfigyelhető a tőketulajdon „szétkenődése”, dekoncentrációja, decentralizációja a fejlett nyugati világban. Vagyis megfordult a Marx által még helyesen megfigyelt tendencia: a tőkekoncentráció- és -centralizáció XIX. századi folyamata. Ez egyben a jövedelemcentralizáció és -koncentráció folyamatát is megfordította, ahogy erre Friedman is rámutat (i. m.: 204.): „ha egyáltalán valami, akkor a jövedelemegyenlőtlenség csökkent az Egyesült Államokban az elmúlt időben.”

Itt nem hagyhatom ki, hogy ne bíráljam nagyon határozottan David C. Korten teljesen „marxista” eszmefuttatását *A tőkés társaságok viláгурalma* c. művében, amelyben teljességgel összekeveri a tulajdon koncentrációjának kérdését a vállalati tőkekoncentráció fogalmával. A nagy fúziós – koncentrációs – folyamat, amely markánsan kirajzolódik a világban, és a globalizáció egyik fő meghatározó és egyben kísérő jelensége, nem azonos a tulajdon mint olyan koncentrációjával, annyira nem, hogy pont ellentétes mozgást jelent arra vonatkozóan. Vagyis egyre kevesebb és egyre nagyobb vállalatot látunk, amely vállalatoknak viszont egyre több a tulajdonosa. A General Motorsnak vagy a Volkswagennek ma már több tulajdonosa (részvényese) van, mint dolgozója!

A keynesi jóléti, paternalista állam jövedelemújraelosztó-tevékenysége az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem volt eredménytelen a fejlett nyugati országokban: jelentős mértékben kiegyenlítődték a jövedelmi viszonyok.

Ezzel szemben például Magyarországon az 1990-es években, a hibásan (és bűnös módon!) végrehajtott privatizáció a jövedelempolarizáció már már elviselhetetlen fokozódását eredményezte. Létrejött a „200 családból álló milliárdos nemzeti tizenegy” (Lengyel László), az erre a „cá-pafalkára” fölfűződő, morzsacsipegető kalauzshalak pár ezres, pár tízezres serege, és velük szemben a leszakadó milliók. Ez egy XIX. századi társadalom tulajdoni és jövedelemszerkezetének felel meg, vagy a mai latin-amerikai szerkezetnek. Nagyon nagy árat fogunk még ezért fizetni a következő évtizedekben, sőt, a negatív következmények akár az egész most kezdődött évszázadra kihathatnak. Ahol nem az egyéni tehetség, hanem a „feudális” személyi kapcsolatok döntik el, hogy ki érvényesül, ki gazdagszik meg, ott törvényszerűen lelassul a modernizáció folyamata. A másik következmény a társadalom egészséges szöveteit megtámadó korrupció, erkölcsi züllés, amelynek megint csak nagyon is kézzelfogható gazdasági következményei vannak, tehát egyáltalán nem (csak) erkölcsi kérdés. A korrupció – oldva a hatékonysági korlátokat – jelentősen rontja a gazdasági hatékonyságot.

Friedmannál még egy nagyon fontos gondolatot találunk: a társadalmi ösztöke holt tőkére és humán tőkére oszlik! A (technikai) fejlődést meghatározó tényező viszont ezen belül egyértelműen a humán tőke! Márpedig a humán tőke újratermelése és *fejlődése* a végső fogyasztásban valósul meg. Amikor tehát egy társadalom erőforrásait (nemzeti jövedelem, GDP) megosztja a végső fogyasztás, valamint a megtakarítások között, akkor dönt a humán tőke/holt tőke arányáról és egymáshoz viszonyított értékrendjéről!

Abban a társadalomban, amely a fogyasztást a maga természetes rátája alá szorítja a beruházási ráta megemelésé céljából, csupán leértékeli, degradálja a humán tényezőt (erőforrást). Ha ezt a gondolatmenetet alkalmazzuk a „létezett” szocializmus több évtizedes gyakorlatára, akkor máris megadtuk e rezsimek bukásának törvényszerű és legfontosabb okát.

De ne menjünk ennyire messzire az időben, a magas megtakarítási-beruházási ráta mítosza mint makacs tévhit a mai napig él például a magyar

közgazdasági gondolkodásban. Az ismert közgazdászguru kijelenti a Bokros-csomagról, hogy „annak nagy érdeme, hogy a fogyasztás oldaláról a vállalkozói oldalra csoportosította át a jövedelmeket”.

Friedman közli Raymond Goldsmith számítását az USA hosszú távú megtakarítási-beruházási rátájára vonatkozóan 1905–1951 között (i. m.: 208.): a nemzeti jövedelem 12%-a. Ez hihetetlenül alacsony arány. Hasonlítsuk ezt a Szovjetunió 35% körüli adatához az 1930-as, 40-es, 50-es években! De bármely nyugat-európai országban jóval nagyobb beruházási rátát találunk, hogy Japánról ne is beszéljünk.

1959-ben megkérdezték az újságírók Dwight Eisenhower amerikai elnököt, hogy mi a legtöbb, amit hazájáért tehet. A válasz egy szó volt: „vásárolni”!

Az USA-ban sohasem ösztönözték a lakosságot a megtakarítások fokozására. Az „útba esik jövet-menet a takarékszövetkezet” szlogen nemcsak bárgyúsága miatt lenne értelmetlen az átlagamerikai számára, hanem azért is, mert nem értené: ki olyan ostoba a gazdaság szereplői közül, hogy őt nem a fogyasztás növelésére ösztönzi, hanem ellenkezőleg, fogyasztása visszafogására, a megtakarításai növelésére?

A JÖVEDELEMIDENTITÁS FÜGGVÉNY (TRAGIKUS) FÉLREÉRTÉSE

$I/P = Y/P - C/P = S/P$, vagyis a reálberuházások (I/P) egyenlőek a reálmegtakarításokkal (S/P), ahol P az árszínvonal. A hétköznapi, vagy inkább a közgazdasági „konyhanyelvben” ezt úgy interpretálják, hogy a növekedés (és a fogyasztás növekedése) a beruházások függvénye, ez utóbbi pedig a megtakarításoké. Ez a „ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot” ismert szlogenje. Tehát minél magasabb a beruházási ráta, annál jobb!

Ha megnézzük az Egyesült Államok gyakorlatát az elmúlt évszázadban, akkor a tények alaposan ellentmondanak ennek az elvnek. A mai „Amerika” szinte teljes egészében hitelre épült föl. 52 évre lehet hitelt fölvenni igen alacsony kamatra ház- és lakásépítés céljából. Itt a saját erőt annyira alacsonyan szabták meg, hogy gyakorlatilag mindenfajta sa-

ját erő (fedezet) nélkül bele lehet fogni lakásteremtésbe. Az elv az, hogy a fedezetet folyamatosan az épülő ingatlan teremti meg. Magyarországon a legutóbbi időkig az érthetetlenül rövid futamidő (lakásvásárlásnál 5 év!) és a magas „saját erő” (fedezet) szintén érthetetlen megkövetelése akadályozta a normális lakásépítési tevékenység kibontakozását, holott az magával lendíthette volna az egész gazdaságot, már az 1990-es években. Ne feledjük el, hogy 2002-ben milyen messze vagyunk a lakásépítési csúcstól, 1976-tól, amikor 99 600 új lakást adtak át egyetlen év alatt!

Az USA-ban a lakások berendezése is hitelből valósul meg, de például a farmerek gépberuházásai is, vagyis az agrárszektor folyamatos modernizációja. Az 1960-as, 70-es években a farmerek 4-6 évenként lecserélték gépparkjukat, még akkor is, ha fizikailag ezek az eszközök messze voltak az elavulástól. Az erkölcsi kopás sokkal nagyobb ütemű volt, mint a fizikai, ami viszont a modernizáció gyors ütemét jelenti a dolgok visszajáról nézve.

Ha az USA-ban a lakosság nem takarított meg, hanem inkább eladósodott, akkor hogyan valósult meg a jövedelemidentitás követelménye? Nos, ez a függvény nem adott pillanatban, nem percről percre érvényesül, hanem dinamikusan, hosszú idő átlagában. Természetesen igaz, hogy ha egy háztartás vagy egy nemzetgazdaság „tovább nyújtózkodik, mint ameddig a takarója ér”, akkor eladósodik. Már itt megjegyzem azonban, hogy a magyar eladósodás oka nem ez volt, vagyis nem a „túlfogyasztás” idézte elő az elmúlt negyedszázadban, hanem

1. a rossz beruházások, amelyekre ezt a hitelállományt költöttük,
2. az 1981-ben bekövetkezett kamatrobbanás.

Bizonyítható, hogy a magyar lakosság az elmúlt fél évszázadban végig messze alacsonyabb szinten fogyasztott, mint az a „fogyasztás természetes rátájából” következhetett volna, tehát a gazdaság fejlettségéhez mérten is alulfogyasztott. Ez igaz a rendszerváltás előtti négy évtizedre („szocialista korszak”), és igaz a rendszerváltás utáni 12 évre is. A Bokros-csomag ezért volt eleve elhibázott.

Hogyan érvényesül tehát a jövedelemidentitás dinamikus követelménye (a beruházásoknak meg kell egyezniük hosszabb távon a megtakarításokkal), ha a megtakarítások messze elmaradnak adott pillanatban a kiáramló hitelpénz mennyiségtől, és ezáltal a beruházásoktól?

A FED (a központi jegybank) pénzt áramoltat ki a kereskedelmi bankoknak, például kötvényvásárlás vagy hitelkihelyezés útján. Ez a hitelnyújtás közvetlen pénzteremtést jelent, aminek aztán érződni fog a Keynesnél már jól ismert multiplikátor és akcelerátor hatása. A FED a kereskedelmi bankoknak nyújtott hitelállományt, mint új pénz teremtésének folyamatát a hosszú távú várakozásokhoz igazítja. Az anticipált növekedési ütem + az infláció anticipált értéke együtt adja az új (hitel)pénz-kibocsátás felső korlátját. Az új pénz kibocsátása azt jelenti, hogy emögött most még nincs fedezet, nem áll mögötte tényleges megtakarítás. A megtakarítás mint fedezet utólag képződik, a termelés növekedése révén, az akcelerátor hatás és a multiplikátor hatás révén. Ha abban az évben 4 százalékpontnyi a GDP növekedése, akkor az így folyamatosan képződő többletjövedelemből valósul meg mindaz a megtakarítás, amely az adott időszakban (évben) fedezi a beruházásokat. Tehát nem előre kell meglennie a beruházásokhoz szükséges megtakarításoknak, ahogy ezt sokan, gyakran még a profi közgazdászok is hiszik, hanem ez a megtakarítás folyamatosan, és többnyire időben nézve *utólag* képződik.

Az állam tehát megteheti azt, hogy úgy bocsát ki plusz pénzt a gazdaságba, hogy az így generált többlet reálgazdasági teljesítmény fogja e pénz (utólagos) fedezetét megteremteni. Amióta letértünk a nemesfém pénzről, és áttértünk a hitelpénz mechanizmusra, azóta ez így működik.

Az amerikai szisztéma paradoxonja a következő: a láthatóan a legalacsonyabb megtakarítási-beruházási rátát megvalósító társadalom technikai fejlődése a leggyorsabb. Az elmúlt 50 évben a technológiai rés bizonyíthatóan nem csökkent az USA és a rajta kívül álló világ között, beleértve Japánt is, holott eme rajta kívül álló világ minden régiójában egyértelműen magasabb volt végig a megtakarítási-beruházási ráta!

A paradoxon föloldásához meg kell fordítanunk az ok-okozati láncolatot. Az USA gyorsabb technikai fejlődését éppen a magasabb fogyasztási ráta idézte elő, mégpedig két okból.

1. Biztosította a belső piac folyamatos bővülését, vagyis a társadalmi termék piaci realizálását.
2. Biztosította a technikai fejlődésért leginkább felelős „komponens”, a humán tényező számára az optimális feltételeket.

Ennek következtében a gazdasági *növekedés* fő motorja a technikai fejlődés és nem annyira a termelést bővítő beruházások. Így valósulhat meg relatíve alacsony beruházási ráta mellett magasabb növekedési ütem, és ami ennél is fontosabb: gyorsabb technikai fejlődés. Ne feledjük el: a növekedési statisztikák, trendek nem tudnak különbséget tenni a múltbeli technikai színvonalon történő növekedés és a termelékenység javulásából, tehát a technikai fejlődésből fakadó növekedés között. Emlékezzünk csak a „szocializmus” imponáló növekedési adatira évtizedeken át!

Persze itt még nagyon sok egyéb tényezőt kellene figyelembe vennünk, mint az amerikai gazdaság robusztus mérete, a belső fogyasztás meghatározó volta (a GDP-nek mindössze 10%-a realizálódik a külkereskedelemben), az optimális termelési és piaci méretek, a külföldi tőke hihetetlen ütemű bevonása stb. Ez utóbbiról egy jellemző adat: bár 1999-ben az USA külkereskedelmi hiánya 340 milliárd dollár volt, ugyanakkor az abban az évben beáramló működő tőke mennyisége 370 milliárd dollár, azaz bőven fedezte ezt a külkereskedelmi deficitet.

A tényleges folyamatot elfedi a dollár világpénz szerepe! A FED-nek sokkal több dollárt kell évente kibocsátania, mint amennyit az amerikai gazdaság igényelne. Csakhogy ez a dollár nagy forgási sebességgel mozog előre időben, illetve terjed szét térben. Először az amerikai gazdaságot termékenyíti meg „zöldhasú” esővel, az említett hitelpénzteremtési aktus által, majd többszörös forgás után kerül külföldre különböző csatornákon. Ilyen csatornák a külföldön levő amerikai vállalatok kifizetései (ez óriási tétel!), az amerikai hitelnyújtás (banki és kormányhitelek), a segélyek révén, valamint a tetemes külkereskedelmi deficit (importszámla) révén.

A lényeg, hogy nem szabad abszolutizálni a megtakarításokat, bátran kell nyúlni az új pénz(hitelpénz)teremtésnek eszközéhez, és a lakosságot inkább a fogyasztás fokozására kell ösztönözni. Ez még az adósságproblémával küszködő Magyarország esetében is igaz. Nem jó a túlzottan exportorientált politika sem. Nagyobb hangsúlyt kellene fektetnünk saját belső fogyasztásunk növelésére. Magyarország ma a GDP nagyobb százalékát realizálja külföldön, mint Ausztria! Ráadásul az export fokozásával nem tudtuk javítani külkereskedelmi mérlegünket az elmúlt negyedszázadban a termelés túlzott importigényessége miatt. És különösen károsnak kell tekintenünk mindenféle fiskális restriktív „stabilizációs” kísérletet, éppen elég bizonyítékunk van már ezek értelmetlenségére.

Emlékeztetnék tanulmányom e fejezetének Friedmantól vett idézetére. De álljon itt most mindezek alátámasztására egy Keynestől való gondolat. (Idézi Kaposi Zoltán: *A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945* 51.) 1931 szeptemberében a brit kormány, MacDonald miniszterelnökkel az élen, Snowden pénzügyminiszter javaslatára rendkívül kemény adórágcsíj-megszorító, fiskális restriktív intézkedések mellett döntött. Megnyirbálták a szociális kiadásokat, csökkentették az állami alkalmazottak (tanárok, rendőrök stb.) fizetését. Keynes ezt az intézkedést úgy kommentálta, hogy „a legostobább dokumentum, amit valaha is szerencsém volt olvasni”. Aztán az egész „*stabilizációs csomagot*” (ismerős a kifejezés?) gyengeelméjűnek és igazságtalannak minősítette. Pedig ne feledjük el, hogy a nagy válság kellős közepén voltunk akkor.

Ha az olvasóban sajátos asszociációkat váltott volna ki a fenti szöveg, nem véletlen. Jómagam hasonlóan ítélt meg és ítélem meg ma is az 1995. március 12-én meghirdetett Bokros-csomagot.

Mindebből következik, hogy a Medgyessy-kormány életszínvonal javító kezdeti intézkedései (100 napos program) valójában stabilizációs intézkedéseknek tekinthetők, bátran kell vállalni, és bátran kell folytatni, fittyet hányva a bírálóakra. Nem lesz inflatorikus hatása, mint ahogy a Bokros-csomag megszorító, pénzsűkítő intézkedéseinek sem volt anti-

inflációs hatása, ellenkezőleg, 18 százalékponttól 28 százalékpontra növelte az infláció rátáját!

Magyarországon ugyanis nem a „túlfogyasztás” az infláció oka, hanem az elavult gazdaságszerkezet, amelyen a külföldi tőke beáramlása sem változtatott. Továbbra is túlzottan magas energia- és nyersanyag-tartalmú termékeket állítunk elő, tehát egy gyarmati jellegű munkamegosztással kapcsolódunk be a nemzetközi munkamegosztásba. Nem ment végbe az 1990-es években nálunk a világgazdasági korszakváltás, nem épült le a gyárkémenes ipar, nem épült föl helyette (a romjain) a fehérköpenyes, „brain-igényes” gazdaság. Ez tehát a krónikus egyensúlyi zavarok igazi oka, és nem a „túlfogyasztás”, a „tücsök nemzet” effektus.

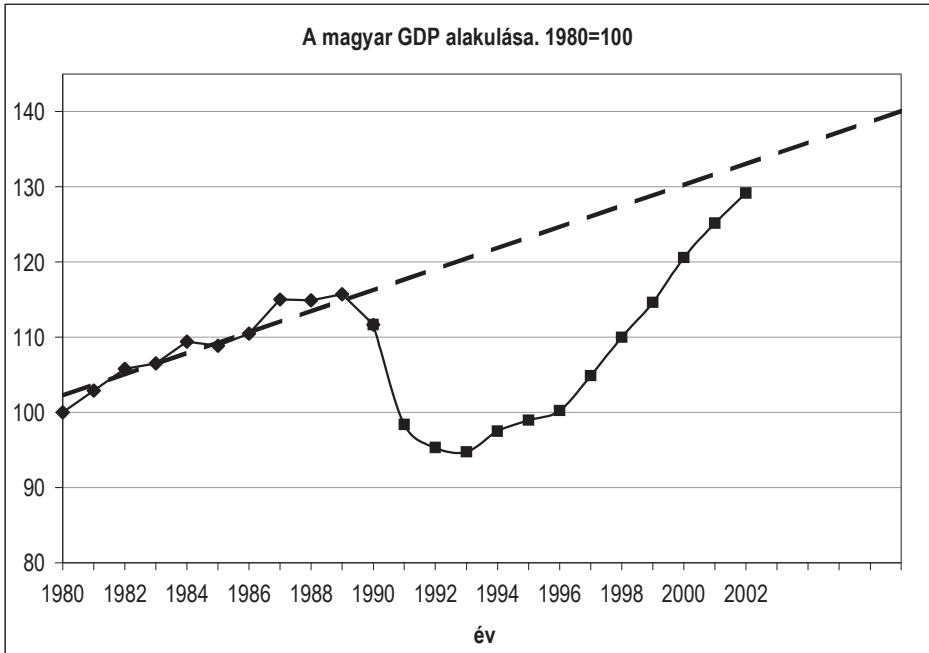
A Medgyessy-kormány életszínvonal-javító intézkedései csupán kezdik helyére tenni a humán tényezőt, kezdik fölértékelni a maga „természetes rátájának” megfelelő szintre az évtizedek óta erősen túlértékelt holt tőkével (beruházásokkal) szemben. Egyszerűen helyreáll a szocializmus alatt (sőt, már korábban, már a két világháború közötti „úri” Magyarországon) eltorzult értékrend: a humán tőke, az ember, a szaktudás a valós értékének megfelelő helyre kerül. Megjegyzem, hogy az Orbán-kormány nagy történelmi érdeme, hogy szakított (szakítani mert) elődei restriktív, nadrágszűj-megszorító politikájával. Amiben tévedtek, az az, hogy a plebs már nem hajlandó megelégedni holmi morzsacsipegetéssel, lassan, óvatosan adagolt életszínvonal-javítgatással. A „nép” – teljes joggal – a gazdasági növekedés alapján elvárható életszínvonal-javulást akar, követel.

Még annyit hozzáteszek: ha a Medgyessy-kormány tanult a Horn-kormány súlyos hibáiból, sőt, bűneiből, ha nem marad a foglya a jövedelem-identitás-függvény téves „ortodox” értelmezésének, akkor semmi akadály nem lesz annak, hogy 2006-ban is nyerjen, mégpedig nagy fölénnyel, vagy akár még több választási cikluson keresztül hatalmon maradjon. Ha egy kicsit jobban ügyelnek a társadalom etikai érzékenységére, mint az Orbán-kormány és a Horn-kormány, ha ugyanakkor bátran vállalják a növekedés „amerikai” modelljét, azaz bátran nyúlnak a gazdaságot élénkítő

újpénz-teremtés eszközéhez, ha az életszínvonal-növelést (-növekedést) a humán tőkébe való fokozott befektetésnek tekintik, akkor a gazdasági és társadalmi automatizmusok a valós, dinamikus modernizáció pályájára állítják az országot, megkezdődhet a felzárkózás.

Ha marad a beruházásfétis, a megtakarításfétis, ha nem értjük meg, hogy a végső fogyasztás a humán tőke újratermelésének folyamata és eszköze, de egyben e tőkefajta fejlődésének eszköze is, akkor állandósulnak az egyensúlyi zavarok, folytatódik tévesztésünk, leszakadásunk. Nagy hiba ugyanis a gazdasági növekedés nemrég valóban imponáló ütemét azonosítani a modernizációval. Egyébként is ez a növekedés már szemmel láthatóan kifulladt, lévén csupán egy Jánossy-féle helyreállítási periódus átmeneti, csalóka konjunktúrája a nagy 90-es évek elejei visszaesés, spontán, anarchikus leépülés után. A gazdaság mintegy regenerálta önmagát, visszajutott arra a szintre, amit elért volna, ha nem jön közbe ez a krízis. Ne feledjük azonban el, hogy 1999-re mindössze az 1989-es GDP- és ipari termelési szintet értük csak el, a GDP belső felhasználásának szintje az adósságszolgálat miatt az 1979-es (húsz évvel ezelőtti) szinten állt. A végső fogyasztás szintje pedig csak az 1970-es évek elejei szintnek felelt meg, ugyanakkor jóval nagyobb jövedelempolarizáció mellett. Jelentős tömegek csúsztak le közben, az 1990-es években a tisztes szegénységből a deklasszáló nyomorszintre.

Az 1997–2002 közötti látszólag imponáló növekedés mellett csupán behoztuk önmagunkhoz viszonyított lemaradásunkat (miközben a világ előrement!), bepótoltuk az elveszett (elvesztegetett) időt, éveket. Ezért nem tulajdonítok nagy jelentőséget az időközben egyébként is markánsan megtörni látszó növekedési trendnek. Már csak azért sem, mert ez a növekedés sem kapcsolódott össze az elengedhetetlen szerkezeti változásokkal. A gazdaság modernizálódott ugyan valamelyest, de egy elavult makroszerkezetben. Ennek hátulütője viszont az elavult makroszerkezet megmentése és továbbcipelése. Persze ez a nehézgépipar, ez a kohászat, nehézszerkezet stb. már korszerűbb, mint az 1980-as években volt, de mégiscsak konzervatív, energia- és nyersanyagfaló nehézipar.

A FRIEDMANI KRITIKA KRITIKÁJA

Friedman Keynes-kritikája történelmietlen. Nem veszi észre, hogy az állami beavatkozás korszaka egy jól körülírható gazdaságfejlődési korszak, melynek terméke a paternalista, újraelosztó állammodell. De nemcsak terméke, hanemen eme korszak problémáinak hatékony megoldási módja is! Nélküle nincs a nagy válságból való kilábalás, nincs a II. világháború után három évtized töretlen föllendülése, vagyis a világgazdaság ma is méltán csodált „aranykora”. Mégiscsak kellett lenni valami jónak ebben a keynesi elméletben és gyakorlatban, ha ennyi ideig ilyen hatékonyan működött!

De mi volt e keynesi szisztéma titka? Nos, az olcsó nyersanyag és energia mint a globális termelés inputja.

A XIX–XX. század fordulóján, úgy durván 1880–1914 között végbe ment a második ipari forradalom, vagy ahogypontosabb a definíció, a

komplex technikai-technológiai forradalom. Hirtelen egymásra torlódtak nagy jelentőségű alapinnovációk, amelyek forradalmasították a termelést és a mindennapi életet.

Ezek néhány meghatározó eleme: elektromosság és alkalmazásai (1879, Edison villanycentráléja és szénzálás izzója, akkumulátor, dinamó, elektromotor, transzformátor stb.), a vegyipar kezdetei (műtrágyák, műanyagok), kép- és hangrögzítés (Edison fonográfja), film (Lumière testvérek, 1895), Graham Bell telefonja, rádió (Popov és Marconi, 1901), belső égésű motor, repülés (1903, Wright testvérek) stb.

A tudományban Maxwell elektromágneses téregyenletei (1865), Röntgen (1895), radioaktív sugárzás (Becquerel, 1896), az elektron fölfedezése (J. J. Thompson, 1897), kvantumelmélet (Planck, 1900), speciális relativitáselmélet és fotonelmélet (1905, Einstein), az atommag fölfedezése (Rutherford, 1911), Bohr atommodellje (1913), Einstein általános relativitáselmélete (1916). 1916-ra az alapelvek tekintetében elkészült a XX. század tudományos „vegkonyhája”.

Alapvetően kiemelném ezek közül a belső égésű motort, amely – bevonva egy olcsó, könnyen szállítható, földolgozható erőforrást, az olajat – forradalmasította a közlekedést-szállítást. Hirtelen nagyon olcsó lett az áruk és emberek helyváltoztatása, a földgolyó összezsugorodott, és a perifériák hatalmas embertömegei és nyersanyagkincse belépett a nemzetközi munkamegosztásba. Ezért globálisan olcsó lett az energia és a nyersanyag. Ugyanakkor a perifériák embertömegeinek belépése a világ-gazdaságba évtizedekre föloldotta a piackorlátot, hiszen egyéni fogyasztásuk ugyan kicsi, de összfogyasztásuk már nagy, valamint ezen összfogyasztás folyamatos, dinamikus bővülése a nagy népszaporulat miatt a piac dinamikus bővülését is eredményezte.

A folyamatot a XX. század első felében megzavarta a két világháború és a nagy válság, ezért csak a II. világháború után, tehát jelentős késleltetéssel tudott „kifutni” az új technikai bázisra alapozott hosszú távú fejlődési trend. A „késleltettség” ugyanakkor az akadályok hirtelen elhárul-tával a II. világháború után szinte robbanásszerű változásokat eredmé-

nyezett, a tömegtermelés olyan bámulatos ütemű növekedését, amelyhez foghatót sem azelőtt, sem azóta a világgazdaság történetében még nem láttunk.

A fejlett Nyugat a perifériák kínálta olcsó (és korlátlanak tűnő) nyersanyag- és energiakészletekre alapozva produkálta azt az exponenciális növekedést, amely törvényszerűen vezetett volna az egyre pusztítóbb túltermelési válságokhoz, ha nem lép be szabályozóként a keynesi újraelosztó, paternalista állam. (Az olcsó nyersanyagra és energiára mint inputra épülő globális gazdaságfejlődési, vagy inkább növekedési modellt Buday-Sántha Attilától „kölcsonöztem”, i. m. Annyiban módosítottam, hogy nála a II. világháború után kezdődött „tudományos-technikai forradalom” a kiindulópont, én viszont korábbra, a XIX–XX. század fordulójának komplex technikai-technológiai forradalmára vezetem ezt a pontot vissza. Szerintem a tudományos-technikai forradalom valójában csak az 1973-as olajválság után, sőt éppen annak hatására kezdődött azáltal, hogy megszűnt az olcsó energia és nyersanyag korszaka. Most vált döntő fejlődési tényezővé a „szürkeállomány”, a brain, a tudás, a kreativitás. 1945–1973 között éppen a túl olcsó nyersanyag és energia degradálta a humán tényezőt, azon belül is a szellemi munkát, alárendelve a munkást a technikának, a holt tőkének. A humán tényező afféle „csavarra”, kiegészítővé válását ebben a korszakban szellemesen, de nagyon pontosan ábrázolja Chaplin a *Modern idők*-ben.)

Friedman egyik alapvető tévedése szerintem az, hogy a megtakarítási hajlam jövedelemfüggetlenségéből (amelyet kétségtelenül meggyőző tényekkel bizonyít) még nem következik a túltermelési válság elkerülésének valamiféle automatizmusa. Ha a fogyasztás/megtakarítás arány nem változik a jövedelemszint növekedésével (ahogyan Keynes vélte), a megtakarítások beruházásokká transzformálódása a termelés naturáliákban mért növekedését nem fogja a fogyasztáshoz igazítani automatikusan (csak az értékbeli növekedését), mégpedig a technikai fejlődés (gyors) üteme miatt. A termelékenység, tőkehatékonyság növekedése egyre nagyobb árumennyiséget jelent naturáliákban, egyre kisebb relatív értéknö-

vekedés mellett. Márpedig a fogyasztó nem az elvont csereértéket fogyasztja, hanem a használati értéket, ha úgy tetszik, vagyis a naturáliát. Természetesen mindez pénzstabilitást feltételez, de ne gondoljuk, hogy okvetlenül deflációt, azaz árcsökkenést. Ha árstabilitás mellett a bérek és a naturális termelés növekszik, vagy az árnövekedés mértéke elmarad a bérek (jövedelmek) növekedése, valamint a naturáliák termelési ütemének növekedése mögött, akkor még az akár enyhe, „normális” infláció mellett is a naturáliákban mért bővülés meghaladja a monetáris mértékegységben mért bővülést, ami túltermeléshez vezethet. Ismétlem, akkor is, ha a megtakarítási hajlam nem növekszik, hanem állandó marad a növekedés bővülésével.

Ne feledjük el, hogy a II. világháború után három évtizeden keresztül nem volt számottevő infláció, a termelés és a termelékenység dinamikusan nőtt, nem volt számottevő munkanélküliség. Vajon tényleg elkerülhette volna a fejlett világ a túltermelést, ha nincs a „nagyfogyasztó”, ám improduktív állam? Lássuk be: aligha. Igaz, említettem, hogy a perifériák belépése több milliárd új fogyasztót kapcsolt be a világgazdaságba, és ez oldotta a piackorlátot, de úgy gondolom, hogy egy idő után, már a hatvanas évek közepétől (talán elejétől) kezdve már csak oldotta, de nem feloldotta. Ennek bizonyítéka, hogy az 1960-as évek közepére mégis jelentős tőkefölöslegek alakultak ki a fejlett világban, amelyek egyelőre működő tőkeként kerültek a perifériára kihelyezésre. Viszont ott az energia- és nyersanyagszektorba áramlottak, még olcsóbbá téve az energiahordozókat és a nyersanyagokat, input oldalról még dinamikusabb exponenciális növekedést indukálva.

A (túl) olcsó nyersanyagnak a hátulütője ugyanakkor a pazarló gazdálkodás és a környezetszennyezés, ahogy erre Buday-Sántha Attila rámutatott (i. m.).

Végül ezt a folyamatot már nem lehetett tovább fokozni, úgyhogy az 1970-es évek elejére mégiscsak jelentős pénztőkefeleslegek halmozódtak föl, leszorítva a kamatlábakat. A (túl) olcsó pénz (hitel) aztán találkozott a harmadik világ megalomán, nacionalista iparosítási törekvéseivel (a

gyarmati rendszer széthullása után vagyunk közvetlenül!), illetve a szovjet tömb hasonló törekvéseivel. Ez utóbbi esetében éppen akkor, az 1970-es évek elején hárultak el a politikai akadályok is az enyhülés beindulásával. A perifériák és a szovjet tömb megkezdték lassú, észrevétlen belecúszásukat az adósságválságba. Semmi köze sem volt ennek a nyugati bankárok és politikusok vélt sötét rafinériájához, fogalmuk sem volt a következményeket illetően. („*Parva sapientia regitur mundus*” – csekély bölcsességgel kormányoztatik a világ. III. Gyula pápa.)

A keynesi paternalista, újraelosztó, költekező, ám nem termelő államra igenis szükség volt az 1930-as évektől az 1970-es évekig terjedő időszakban! „Túl” olcsó volt a nyersanyag és az energia (az input) a világ-gazdaságban, és „túl” gyors volt a technikai fejlődés ahhoz, hogy ne következzen be túltermelési válság. Az állam jövedelemkiegyenlítő (egalitárizáló), redisztribúciós szerepe nélkül még nagyobb lett volna a beruházási hajlam (tudniillik a jövedelemkoncentráció eredményeként a kevés szupergazdag esetében), ne feledjük el, hogy a széles, izmos középosztály létrejötté igenis a keynesi rendszer eredménye volt! A felduzzadt állami alkalmazotti réteg alkotta (alkotja ma is) e fehérgalléros, tőketulajdon nélküli, döntően szellemi munkát végző középosztály gerincét. Hogyan alakult volna ez ki a keynesi paternalista állam nélkül?

AZ INFLÁCIÓ OKA A KEYNESI RENDSZERBEN

A korábbiakban nyitva hagytunk egy kérdést, hogy miért jelenik meg az infláció a keynesi szisztémában „normális” körülmények között, azaz konjunktúra idején is. Ezzel Keynes és Friedman sem foglalkozott!

Mint említettem, konjunktúra idején a természetes kibocsátás növekedése éppenséggel a reálszféra – monetárszféra – egyensúlyának irányába kell, hogy hasson. Friedman a „túlzott” jövedelemkiáramlás okát, vagyis a béreknek a termelést meghaladó mértékű növekedését a szakszervezetek „túlzott” bérkövetelésével magyarázza, ami szerintem igen felszínes „megoldás”.

Valójában a felduzzadt állami alkalmazotti szféra bérnövekménye az ok. E réteg jövedelemszínvonalának politikai okokból lépést kell tartania a termelőszféra munkásainak jövedelemszínvonalával. Nos, emögött nincs naturáliákban mérhető reálteljesítmény. A keynesi szisztémában tehát törvényszerű, hogy a rendszer átesik az „egyensúlyi ló” túlsó oldalára. Beiktatott egy improduktív nagyfogyasztót a túltermelés elkerülése végett, de ez a nagyfogyasztó túl falánkká vált, és jövedelemelvonása, fogyasztása most fölülmúlja a termelés bővülése által hosszú távon meghatározott „természetes rátának” megfelelő szintet.

Friedmannak annyiban igaza van, hogy a keynesi rendszer a „természetes ráta” megzavarásával idéz elő bajokat a gazdaságban, de azt nem veszi észre, hogy így még nagyobb bajt, a túltermelési válságot kerüli el. Márpedig, mint említettem, a túltermelés nem a megtakarítási hajlandóság növekedéséből következik a jövedelmek növekedésének függvényében, hanem kialakulhat változatlan megtakarítási ráta (hajlam) esetén is, a („túl gyors”) technológiai fejlődési ütem következtében. (Azért túl gyors, mert a monetáris rendszer nem képes megfelelő gyorsasággal követni, például megfelelő mértékű deflációval – a javuló termelékenység árcsökkenést eredményez stabil pénz esetén –, ami alacsonyabb szintre állítaná be az adott termék kibocsátási volumenét, még a túltermelés bekövetkezte előtt. A csökkenő árszint ugyanis kiszűrné a kevésbé hatékony termelői kört. Csakhogy itt még nincs vége! A defláció még könnyebbé tenné az adott áruhoz jutást a piacon, ezért még hamarabb telítődne a piac, vagyis ördögi kör alakulna ki!)

Van még egy mozzanat, amit most már figyelembe vehetünk, és figyelembe is kell vennünk! Az olcsó (és a technikai fejlődés miatt egyre olcsóbbá váló!) nyersanyag és energia még erőteljesebben hat a termelés bővítésére és egyben a termelékenység (tőkehatékonyság) növelésére. (Költségszint leszorítása = magasabb profit!) Ez megint a túltermelés kockázatát növeli.

Akárhogy osztunk, szorzunk, az olcsó (és relatíve egyre olcsóbbá váló) nyersanyag és energia (input) korszakában szükséges és elkerülhetet-

len volt a keynesi szisztéma: a beavatkozó, piac- és termelészabályzó, jövedelem-újraelosztó- és -kiegyenlítő, költekező, de improduktív állam léte, működése. Egy konkrét gazdaságfejlődési korszaknak adekvát „intézménye” volt, amely a tapasztalat szerint jól betöltötte funkcióját. Nem lehet tértől, időtől, körülményektől elvonatkoztatva, pusztán „elvi alapon” bírálni.

A FRIEDMAN-GALAXIS, AVAGY A KEYNESI RENDSZER ALKONYA

Az 1973-as olajválság, majd az abból kinövő általános energia- és nyersanyagválság kihúzta a gazdasági talajt a keynesi túlköltekező, pazarló jóléti állam alól. Vegyük tudomásul: ennek a paternalista jóléti állammodellnek a gazdasági talapzata input oldalról a perifériák (túlságosan is) olcsó nyersanyaga és energiahordozó készlete volt. Másrészről viszont ezt az olcsóságot a perifériák munkástömegeinek mesterségesen leszorított bére biztosította, tehát a fejlett Nyugat jóléte és jóléti állama a perifériák kizsákmányolásán alapult. Vajon a Nyugat mikor fogja ezt a számlát, és az ezt megelőző évszázadok explicit gyarmati kizsákmányolásának számláját kiegyenlíteni?

A keynesi rendszer egy stabil gazdaságfejlődési pálya, egy korszak terméke és „működésének” előfeltétele egyben. Feladata tehát egy kialakult technikai-technológiai alaprendszer hosszú távú fejlődésének (a megalapozó alapinnovációk szétterjedésének, részletei továbbfejlődésének, lehetőségei mind teljesebb kiaknázásának), valamint mennyiségi növekedésének biztosítása a ciklus amplitúdóinak hatékony szűkítése mellett. Ezt a feladatát jól betöltötte a több évtizedes tapasztalat szerint! Ezért történelmietlen Friedman kritikája.

A megtakarítási hajlam növekedésének feltételezése a jövedelem növekedése függvényében Keynesnél hibásnak bizonyult Friedman hosszú távú statisztikai elemzései szerint (bár megjegyzendő, hogy szinte kizárólag az USA trendjeire támaszkodott!), de ez – mint láttuk – nem olyan lényegi kérdés a vizsgált téma szempontjából. Változatlan megtakarítási

hajlam (ráta) esetén is fölléphet túltermelési válság. (A természetes és a monetáris folyamatok szétválása a gyors technikai fejlődés következtében.)

De miért jött el 1973 után a monetarizmus kora? Mert kétségtelenül eljött, nem tagadható. A konzervatív kormányok a monetarizmus receptjeinek alkalmazásával vezették ki a fejlett nyugati világot a nagy *strukturális* válságból. Ne feledjük el ugyanis, hogy az olajválsággal már nem az újratermelés hagyományos ciklikuszavara vette kezdetét, hanem maga az alapszerkezet került válságba azáltal, hogy véget ért a (túl) olcsó nyersanyag és energia korszaka. Hogy ez mennyire mesterséges és manipulált volt (mármint a nyersanyag- és energiaárak alacsonyan tartása), bizonyítható az olajtermelés és -feldolgozás példájával. A „hét nővér” kezében volt a Közel-Kelet olajkitermelése és -feldolgozása. Mesterségesen alacsonyan, 1 \$ 20 cent körül tartották a nyersolaj hordónkénti árát, ezután fizették az illető állam kasszájába az adót, majd kivitték a nyersolajat, feldolgozták, és busás haszonnal értékesítették a feldolgozott terméket. 1973 októberében tehát nem történt más, mint elérkezett a számlák (részbeni) kiegyenlítésének órája. A nyersanyag- és energiaár-robbanás után megszűnt az olcsó nyersanyag és energia kora. Hatalmas strukturális válság rázta meg a világot, végbement egy új világgazdasági korszakváltás. Leépültek, karcsúsodtak a nyersanyag- és energiafaló ágazatok, a kitermelőiparral együtt. Ugyanakkor leépült, visszavonult, „racionalizálódott” a költséges, paternalista állam, egyre több egykori „nonprofit” tevékenység piacosodott, került tehát a hatékonysági korlátok által meghatározott működési területre. Például az egészségügy, az oktatásügy egyre inkább piaci szolgáltatássá vált. Az ellátó, szolgáltató, egykor nonprofit szférák racionalizálása, piaci alapokra helyezése a fejlett nyugati országokban időben nézve a nagy gazdasági szerkezetváltás *után* ment végbe, nem úgy, mint nálunk, ahol a Bokros-csomag szerencsétlen és idétlen módon e makroszintű gazdasági szerkezetváltás előtt, vagy inkább helyett, megkezdte az elosztórendszerek „reformját”. Valójában a fejlett nyugati országokban az elosztórendszerek reformjának célja nem a költségmegtakarítás volt, sőt, az átszervezés, a reform jelentős költségekkel járt, ha-

nem a működő rendszerek hatékonyabbá tétele. A Bokros-csomag tragikus tévedése éppen abban állt, hogy a kórházi ágyak csökkentésétől, kórházak bezárásától, egyetemi oktatók ezreinek elbocsátásától költségmegtakarítást remélt. Ma már bizonyosan kijelenthetjük, hogy ezt a célt nem érte el, sőt, jelentős társadalmi többletköltséget okozott.

Nem állítom, hogy 1995-ben nem volt szükség valamiféle megszorító intézkedésre, csupán azt állítom, hogy egész más formában, mélységben, és főleg a társadalmi csoportokat illető érintettségben kellett volna megtenni.

A gazdasági szerkezetváltás végigvitele és a túlméretezett állami szerepvállalás csökkentése a piaci mechanizmusok újraerősödését (a hatékonysági követelmények erősödését) követelte meg és egyben eredményezte.

Ebben döntő szerepet játszott az erős pénz politikája, vagyis a nemzeti valuta külső és belső megerősítése. A valutaleértékelés a monetaristák szemében az egyik legsúlyosabb bűn, ugyanis csak az elavult, alacsony hatékonyságú exportszerkezet konzerválását eredményezi.

Az infláció letörése megakadályozza azt, hogy az alacsony hatékonyságú szféra inflációs árnyereséget zsebeljen be és „túléljen”. Nagyon lényeges, hiszen még a hazai közgazdasági közvéleményben is él az a tévhit, miszerint az infláció nem olyan nagy baj, mert „demokratikus”, mindenkit egyformán érint, ezért a munkanélküliség ellen kell inkább harcolni. Ezt a nagyon veszélyes tévhitet jó lenne végre száműzni a közgazdasági gondolkodásból. Ugyanis az infláció egyáltalán nem „demokratikus”, vannak haszonélvezői is, mint amilyen az alacsony hatékonyságú szféra, amely rossz költséggazdálkodásának következményeit (túl magas költségszintjét) tovább tudja hárítani a fogyasztóra.

Az infláció letörése ugyanakkor a kisember jövedelmének vásárlóerejét őrzi meg, tehát a piacot regenerálja, az életszínvonalat stabilizálja. Ezért ellentétes a monetáris szigor (amely mindig a gazdaság mélyáramaira, a termelés szférájára hat) a felszínt kapargató, az elosztás és fogyasztás szférájával bíbelődő fiskális restriktcióval. Ezért hibás a Bokros-cso-

magot valamiféle „monetáris szigorként” aposztrofálni. Ez a dolgok, fogalmak tökéletes összekeverése, meg nem értése!

Nagy-Britanniában a Thacher-korszakban (1979 áprilisa és 1990 novembere között) dinamikus reálbér-növekedés volt, mégpedig kezdettől fogva, tehát a legsúlyosabb válság idején. Az infláció megtörése tízmilliók jövedelmét, megtakarításit stabilizálta, tehát a thacheri monetáris vaszigornak (nem véletlenül kapta a Vaslady becenevet!) semmi köze sem volt a fiskális nadrágszíjmeghúzáshoz. Nem véletlen, hogy négy választást nyertek meg a konzervatívok Margaret Thacher vezetésével (1979, 1983, 1987, 1991). (Igaz, utolsó győzelmük előtt a toryk egy elmebeteg pillanatukban leváltották őt, egy belső puccs eredményeként.)

Ha valamilyen tanulsága van az elmúlt húsz évnek, az a sikeres szerkezetváltást (világgazdasági korszakváltást) végrehajtó nyugati kormányok eredményes gazdasági stabilizációja az erős pénz politikája révén. Az egyes számú közellenség mindig az infláció kell, hogy legyen, egészen addig, amíg le nem törik. Mindaddig nem szabad foglalkozni a munkanélküliség csökkentésével, a növekedés élénkítésével, az elosztórendszerek reformjával, a beruházások növelésével, amíg ez a kritérium nem teljesül!

Az idő előtti (az infláció letörése, a szerkezetváltás végigvitele előtti) gazdasági expanzió (dinamizálás) például azonnal kielezi az egyensúlyi problémákat, ahogy ez a magyar gazdaság esetében is jól érzékelhető. Megfigyelhetők a „húzd meg – ereszd meg” szakaszok, a hektikus rángatózások az elmúlt egynegyed évszázadban. A fiskális megszorítások egyre kevesebb eredménnyel jártak az egyensúlyra nézve, a legdrasztikusabb ilyen „gyeplőberántás”, a Bokros-csomag már külkereskedelmi aktívumot sem volt képes kicsihozni. A fiskális megszorítás mindig csak a rövid távú tartalékokat képes mozgósítani, csalóka rövid távú hatásai gyorsan elenyésznek, jó bizonyíték erre az ábra.

Krízishelyzetben a monetáris szigor (és nem a fiskális restriktió!) általában éri el eredményét, hogy az erős pénz révén kemény hatékonysági korlátokat állít a gazdasági élet szereplői elé, ugyanakkor nem érinti a fo-

gyasztás és elosztás szféráját. A kemény hatékonysági korlátok kikényszerítik a válságért elsődlegesen felelős elavult makroszerkezet átalakítását, tehát a struktúraváltást, a tőke és az egyéb erőforrások áramlását az alacsony hatékonyságú szférából a magasabb hatékonyságú szférák felé. De ez csak akkor működik eredményesen, ha egészséges a tulajdonszerkezet, vagyis a tulajdon „szétkenődött”, sok szereplő kezében dekoncentrálódott, decentralizálódott. Ugyanis a sok kistulajdonos reagál gyorsan részvénye árfolyamváltozására, az osztalék változására. Ha lemegy az acélipari részvények árfolyama, eladja, és vesz mikroelektronikai részvényt. Íme, ilyen egyszerű ez. Viszont ahol túlkoncentrált a tulajdon, kevesek kezében halmozódott föl a termelővagyon, ott a tulajdonos ellent fog állni a tőkeáramlásnak, meg akarja menteni az „ő vállalatát”, és ehhez igénybe fog venni mindenféle eszközt, beleértve az összeköttetéseket, a korrupciót is. Az eredmény a gazdasági hatékonyság követelményének súlyos csorbulása, az adott ország térvessztése a világgazdasági versenyfutásban.

Ezért nem csupán etikai probléma a hazai, tragikusan elhibázott és bűnös módon, bűnös módszerekkel végrehajtott privatizáció kérdése, hanem kőkemény gazdasági, stratégiai kérdés.

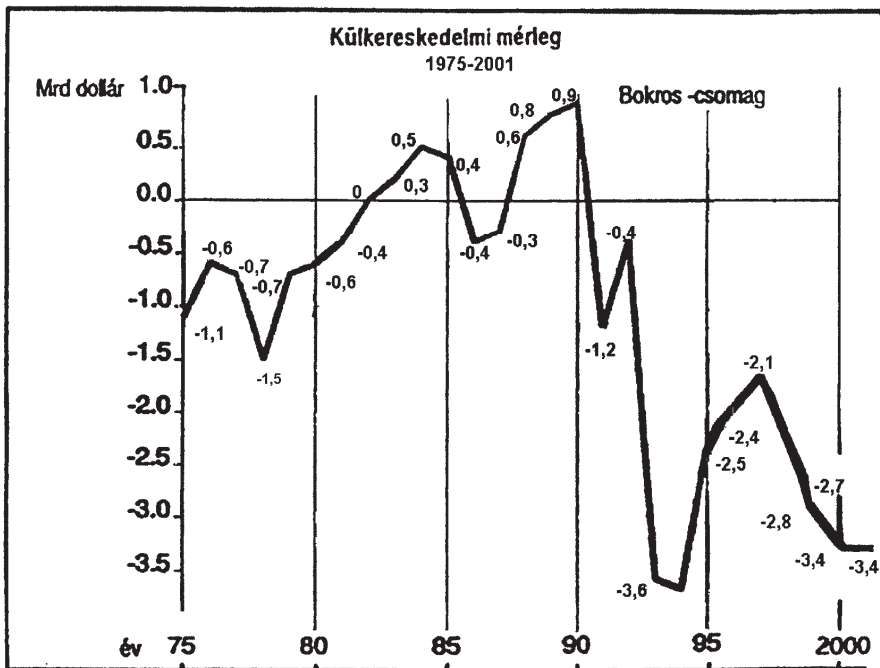
A „TERMÉSZETES” RÁTA MÓDOSÍTÁSA

Végezetül egy gondolat a „természetes ráta” módosításáról. Mit tegyen a gazdaságpolitika, ha módosítani szeretné a gazdasági növekedés, az infláció, a munkanélküliség természetes rátáját? Kisebb munkanélküliséget és inflációt szeretne, magasabb növekedés mellett? Egyet soha ne tegyen a sok évtizedes, rengeteg országra kiterjedő tapasztalat szerint: ne növelje a beruházási-megtakarítási rátát. A humán tényezőre helyezze a hangsúlyt, miután a humán tényező a hosszú távú trendet (természetes rátát) meghatározó *technikai fejlődésért*. Először is hagyja tehát érvényesülni az adott pillanatban érvényes természetes fogyasztási rátát, ne szorítsa azt le a beruházások erőltetése végett, illetve bátra emelje föl a

maga természetes szintjére. (Ma ez a helyzet Magyarországon, tehát a Medgyessy-kormány, nagyon helyesen, elkezdte közelíteni a fogyasztás történelmileg leszorított rátáját a maga természetes szintjéhez.)

Ugyanakkor kezdjen fokozottan beruházni az oktatásba, a kutatásba, az egészségügybe, akár a termelőberuházások rovására is! Az így „helyzetbe hozott” humán tényező hamarosan végrehajtja a gazdaságban azt az innovációt, amely meggyorsítja a fejlődést, megemeli a technikai modernizáció és a gazdasági növekedés trendjét, a másik oldalon pedig csökkenti az infláció és a munkanélküliség természetes trendjét.

Ezzel szemben a beruházások erőltetése csak a holt tőkét értékeli föl, miközben a humán tőke fejlődése elmarad mögötte, egyben rontva a holt tőke hatékonyságát is. Tipikus példa erre az egész szocialista gazdaságtörténet.

Fölhasznált irodalom:

- Baka Judit: Az óriás visszavonul, de... Valóság, 2000/8.
- Baka Judit – Gazdag László: A hárompólusú világ erővonalai. Egyetemi Kiadó, Pécs, 2002.
- Bélyácz Iván: A beruházási fordulat. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1999.
- Buday-Sántha Attila: Környezetgazdálkodás. Dialog-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002. július 29.
- Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története. Maecenas Kiadó, Budapest, 1994.
- Friedman, Milton: Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1986.
- Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott lehetőségek Magyarországon az elmúlt évszázadban. Közgazdasági Szemle, 1988/3.
- Gazdag László: A leértékelési paradoxon. Bankszemle, 1990/1.
- Gazdag László: Átváltozások az Elbától keletre és nyugatra. Szenci Molnár Kiadó, Budapest, 1995.
- Gazdag László: A fogyasztás és felhalmozás „természetes rátája”. Gazdaság és Társadalom, 1999/1–2.
- Gazdag László: Globalizáció, korszakváltás és hazánk esélyei. Gazdaság és Társadalom, 2000/3–4.
- Gazdag László: A fejlődés természete. Valóság, 2002/4.
- Gazdag László: A jövő kontúrjai a menedzsment szemszögéből. Kapu, 2002/6–7.
- Horváth Gyula: Európai regionális politika. Dialog-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998.
- Illés Iván: Közép-és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Dialog-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002.
- Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1976.
- Kaposi Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete I, 1914–1945. Dialog-Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 1998.
- Kennedy, Paul: A XXI. század küszöbén. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.
- Keynes, John Maynard: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1965.
- Korten, David C.: A tőkés társaságok világuralma. Kapu Kiadó, Budapest, 1998.
- McRae, Hamish: A világ 2020-ban. Aduprint Kiadó, Budapest, 1996.
- Pollard, Sidney: The development of the British Economy 1814-1990. Fourth edition. Chapman and Hall, London, 1992.
- Simon György: Gazdasági növekedés a két világrendszerben. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986.
- Tobin, James: Pénz és gazdasági növekedés. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1984.
- Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.